

प्रजननमा जातिगत विविधता

पवित्रा अधिकारी

उप प्राध्यापक

कनकाई बहुमुखी क्याम्पस, सुरुङ्गा, भापा, नेपाल

email: pabitraadhikari34@gmail.com

लेखसार

प्रजनन मावन जीवनको एक महत्वपूर्ण विषयका रूपमा स्थापित भएको छ। विभिन्न जातिगत आधारमा प्रजननलाई अध्ययन गर्दा भिन्नता ल्याउने आधारहरू भनेका शिक्षा पेसा, उमेर, विवाह लगायतका विषयहरू समेटिएको पाइन्छ। प्रजननमा जातिगत विविधतासम्बन्धी विश्लेषण गर्ने उद्देश्य राखेर परिमाणात्मक अनुसन्धान ढाँचामा यो अध्ययन सम्पन्न गरिएको छ। उमेर समूह अनुसार गरिएको अध्ययनमा सबै भन्दा बढी २५-२९ वर्षका २१ जना महिलाहरूको जिवित बच्चाको संख्या ७५ जना, १५-१९ का २ जना महिलाको ३ जना बच्चा र ४५-४९ का २ जना महिलाको १० जना बच्चा रहेको कुरा अध्ययनबाट प्राप्त भएको छ। त्यसैगरी जातिगत आधारमा गरिएको अध्ययनमा ब्राह्मण जातिका महिलाहरूको औसत प्रजनन दर ३.२ र मुस्लिम जातिको सबैभन्दा बढी ४.५ औसत दर रहेको छ। त्यसैगरी शिक्षा अनुसार गरिएको अध्ययनमा साक्षर १५ जना महिलाको ७१ जना बच्चा र माध्यमिक शिक्षा हासिल गर्ने २७ जना महिलाको ८५ जना बच्चा जिवित रहेको अध्ययनले देखाएको छ। पेसा अनुसार गरिएको अध्ययनमा कृषि पेसामा संलग्न ३५ जना महिलाको १४२ जना बच्चा र शिक्षण पेसामा संलग्न १ जना महिलाको २ जना मात्र बच्चा रहेको कुरा अध्ययनमा समावेश गरिएको छ। जैविक, आर्थिक, सामाजिक साँस्कृतिक, मनोवैज्ञानिक, भौगोलिक, राजनीतिक, जनसंख्या नीति, जनसांख्यिक आदि जस्ता तत्वहरूले प्रजननलाई निर्धारण गर्दछ भन्ने निष्कर्ष यस अध्ययनको रहेको छ।

प्रमुख शब्दावली: उत्पादकत्व, उर्वरता, प्रजनन, बाँधी महिला, शारीरिक क्षमता

पृष्ठभूमि

प्रजनन भन्नाले कुनै पनि महिलाले आफ्नो अवधिमा वास्तविक सन्तानोत्पादन उपलब्धिलाई प्रजनन भनिन्छ तर सबै महिलाले सन्तान उत्पादन गर्न सक्छन् भन्न सकिदैन। यसलाई विभिन्न तत्वहरूले असर पुऱ्याउने गर्दछ। जस्तै विवाहको उमेर, मौसममा आएको परिवर्तन, जीवनशैली, अन्तर्राष्ट्रिय बसाइ सराइ, बाँभोपन, वातावरणीय तत्वहरू, कोभिड उन्नाइसका कारण, शारीरिक समस्या, मानसिक तनाव, जनसंख्या नीति, महिलाको तौल र उमेर, प्राकृतिक प्रकोप, आर्थिक समस्या, उपचारको अभाव र पारिवारिक नीति जस्ता तत्वहरूले महिलाहरूको प्रजनन प्रक्रियामा प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष रूपमा असर पारिरहेको हुन्छन्। यी माथि रहेका सम्पूर्ण विषयबस्तुहरूले हुने वा नहुने भन्ने कुरामा महत्वपूर्ण भूमिका खेलेका हुन्छन्।

प्रजननको ऐतिहासिक प्रवृत्तिलाई हेर्दा विगतमा भन्दा वर्तमान समयमा प्रजननको अवस्था घटेर प्रतिस्थापनको तहमा पुगिसकेको छ। संयुक्त राष्ट्र संघका अनुसार सन् १९७६ मा ५.८ प्रति महिला, सन् १९८० मा ५.७, १९८५ मा ५.५, १९९० मा ५.१, १९९५ मा ४.७, २००१ मा ३.८, २००६ मा ३.१, २००८ मा २.८, २०१२ मा २.४, २०१६ मा २.१, २०१८ मा १.९, २०२० मा १.८ र २०२२ मा १.८ प्रति महिला रहेको कुरा प्रष्ट छ। यसरी वर्तमान समयमा आएर दर घट्नुमा विवाहको उमेर, शिक्षा, स्वास्थ्य, रोजगार, महिलाको स्थिति, शसक्तीकरण, अन्तर्राष्ट्रिय बसाइ सराइ, जीवनशैली, समाजमा आएको परिवर्तन आदि जस्ता विषयहरूले प्रजननदरको अवस्थामा कमी ल्याउन महत्वपूर्ण भूमिका खेलेको छ।

जनसङ्ख्या परिवर्तनका निर्धारक तत्वहरूमध्ये प्रजनन एक महत्वपूर्ण विषयका रूपमा स्थापित भएको छ जसले जीवित प्राणीहरूलाई कामवासनामा सरिक गराई सन्तान उत्पादन गर्ने क्षमताको विकास गराउँछ। जीवशास्त्रीय दृष्टिकोणअनुसार प्रजनन भन्नाले कुनै पनि जीवजन्तुले नयाँ जीव उत्पादन गर्नु वा जन्म दिनु हो भनी परिभाषा गरिएको पाइन्छ भने जनसाङ्ख्यिक दृष्टिकोणअनुसार कुनै पुरुष, महिला वा दम्पतीको वास्तविक सन्तानोत्पादन उपलब्धिलाई प्रजनन भनिन्छ (काफ्ले, २०२१)। प्रजनन हुने वा नहुने भन्ने कुरा दम्पतीमा भएको उत्पादन क्षमता (Fecundity Power) ले निर्धारण गरेको हुन्छ। उत्पादकत्व क्षमता भन्नाले कुनै महिला वा पुरुषमा निहित जीवित शिशु जन्माउन सक्ने जैविक र शारीरिक क्षमता हो। प्रजनन क्षमताको दृष्टिले महिलाहरूलाई दुई समूहमा विभाजन गरेर अध्ययन गरिएको पाइन्छ (काफ्ले, २०२१)।

(क) प्रजनन क्षमता सम्पन्न महिला (Fecund Women)

(ख) प्रजनन क्षमता विहीन महिला (Infecund Women)

कुनै पनि महिलाले १५-४९ वर्षको जीवनकालमा गर्भमा धारण गरेको भ्रुणलाई पूरा समयसम्म गर्भधारण गरेर जीवित रूपमा जन्म दिन सकिन्छन् भने त्यस्ती महिलालाई प्रजनन क्षमता सम्पन्न महिला भनिन्छ भने गर्भधारण गर्नका लागि क्षमतामा पुरुषको सहयोग हुँदाहुँदै पनि गर्भधारण गर्न नसक्ने वा गर्भधारण गरे तापनि गर्भ खेर जाने वा मृत शिशु जन्म हुने महिलालाई प्रजनन क्षमताविहीन महिला भनेर परिभाषित गरिएको पाइन्छ।

सन् १९९४ मा इजिप्टको राजधानी कायरोमा सम्पन्न भएको जनसङ्ख्या तथा विकाससम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय सम्मेलनको कार्ययोजनाले प्रजनन स्वास्थ्यको क्षेत्रमा निम्न पक्षहरूको अध्ययन हुनु पर्दछ भनी सिफारिस गरेको पाइन्छ: (क) परिवार योजना (ख) सुरक्षित मातृत्व (ग) नवजात शिशु तथा बाल स्वास्थ्य हेरचाह (घ) गर्भपतनका कारणबाट उत्पन्न हुने समस्याको रोकथाम र उपचार (ङ) प्रजनन नलीमा हुने संक्रमण यौनरोग तथा HIV/AIDS (च) बाँझोपनका रोकथाम तथा उपचार (छ) किशोर किशोरीहरूको प्रजनन तथा यौनिक स्वास्थ्य र (ज) प्रौढ महिलाका प्रजनन स्वास्थ्य समस्या (शाह, २०७४)।

विश्व स्वास्थ्य संघ (WHO) को दृष्टिकोणअनुसार रोग तथा दुर्बलताबाट मुक्त हुनु मात्र नभई प्रजनन प्रणाली तथा यसका कार्य र प्रक्रियाहरूमा समेत शारीरिक, मानसिक तथा सामाजिक तवरले पूर्ण स्वस्थताको अवस्थालाई प्रजनन स्वास्थ्य भनिन्छ भनी व्यक्त गरिएको पाइन्छ। John Bongaarts ले सन्

१९७८ मा प्रजननका सम्बन्धमा आफ्नो धारणा व्यक्त गर्दै दम्पतीहरूको प्रजनन व्यवहारमा प्रत्यक्ष निर्धारक तत्वहरूले महत्पूर्ण भूमिका खेलेको हुन्छ, जस्तै: विवाहको उमेर, यौन सम्पर्कमा प्रवेश गर्दाको उमेर, बाँझोपन, उर्वरता, परिवार नियोजनका साधनहरूको प्रयोग र यसको प्रभावकारिता, स्तनपान, अस्थायी बाँझोपन, गर्भखेर जाने क्रम र गर्भपतन जस्ता कुराहरूले प्रजननलाई निर्धारण गरेको हुन्छ भन्ने कुरा प्रस्ट पार्दै उनले निर्धारक तत्वहरूलाई दुई समूहमा विभाजन गरेका छन् (काफ्ले, २०२१, पृ. ९५) ।

(क) प्रजनन अवधिको लम्बाइमा प्रभाव पार्ने तत्वहरू

(ख) प्रजनन अवधिमा बच्चा जन्माउने दरमा प्रभाव पार्ने तत्वहरू

प्रजनन अवधिको लम्बाइमा प्रभाव पार्ने तत्वहरू भनेको पहिलो पटक महिनावारी हुँदाको उमेर, यौनसम्पर्क राख्दाको उमेर, विवाह गर्दाको उमेर, रजस्वला बन्द हुँदाको उमेर र वैवाहिक सम्बन्धमा आउने अवरोधले प्रजननमा प्रभाव पार्दछ भने प्रजनन अवधिमा बच्चा जन्माउने दरमा प्रभाव पार्ने तत्वहरू भनेका एउटा सन्तान जन्मेपछि अस्थायी रूपमा बाँझो रहने अवधि, विजीकरणका लागि पर्खने समय, गर्भधारणको अवधि आदि जस्ता कुराहरूले प्रजननमा प्रभाव पार्दछ ।

समग्रमा भन्ने हो भने प्रजननलाई विविध तत्वहरूले निर्धारण गरेको हुन्छ; जस्तै: जैविक, आर्थिक तत्व, सामाजिक साँस्कृतिक, मनोवैज्ञानिक, भौगोलिक, राजनीतिक र जनसाङ्ख्यिक तत्वहरूले पनि महत्त्वपूर्ण भूमिका खेलेको पाइन्छ ।

प्रजननलाई निर्धारण गर्ने जैविक तत्वहरू अन्तर्गत उमेर, डिम्ब निष्कासनचक्र, वंशाणुगत गुण, गर्भखेर जाने, स्तनपान, खाद्यान्य आपूर्ति, पर्दछन् भने आर्थिक तत्व अन्तर्गत आयस्तर, पेसा, रोजगारीको स्तर, गरिवी आदि रहेका हुन्छन् । त्यस्तै सामाजिक-साँस्कृतिक तत्व अन्तर्गत विवाह पद्धति, शैक्षिक स्तर, महिलाको स्थिति, पारिवारिक संरचना, परिवार नियोजनप्रतिको धारणा, छोराको चाहाना, आदि पर्दछन् भने मनोवैज्ञानिक तत्व अन्तर्गत बुवा-आमा बन्ने चाहाना, पुरुषत्व, यौन चाहाना, प्रतिस्पर्धा गर्ने आदि जस्ता तत्वहरूले प्रजननमा ठूलो भूमिका खेलेको पाइन्छ । प्रजननलाई भौगोलिक तत्वले पनि प्रभाव पारेको हुन्छ । मानिसको बसोबास स्थान, हावापानी जस्ता कुराले महिलाहरूको प्रजननमा प्रभाव पार्दछ । खासगरी चिसो हावापानीमा बसोबास गर्ने महिलाहरूको तुलनामा गर्मी हावापानीमा बसोबास गर्ने महिलाहरूको प्रजनन दर उच्च हुन्छ किनकि चिसो हावापानीमा बस्ने महिलाहरूको १६-२० वर्ष उमेर बिचमा पहिलो पटक रजस्वला सुरु भई प्रजननको लागि ढिलो उमेरमा मात्र परिपक्व हुन्छन् तर गर्मी हावापानीमा बस्ने महिलाहरूको रजस्वला चक्र १०-१२ वर्षको उमेरमा सुरु हुन्छ । त्यसैले उनीहरू प्रजननका लागि तयार बन्दछन् जसले गर्दा ती महिलाहरूको प्रजनन दर उच्च हुने सम्भावना हुन्छ ।

त्यसै गरी राजनीतिक तत्वहरूले पनि प्रजननमा प्रभाव पार्दछ, जस्तै : जनसङ्ख्या नीति, गर्भपतनसम्बन्धी कानून, विवाहको उमेर निर्धारण, पुरस्कार आदि पर्दछन् । जनसङ्ख्या नीति अन्तर्गत जन्मविरुद्धको नीति र जन्मपक्षीय नीति पर्दछन् । जन्मविरुद्धको नीतिले जनसङ्ख्यालाई घटाउँदछ भने जन्मपक्षीय नीतिले जनसङ्ख्यालाई बढाउने काम गर्दछ । त्यसै गरी कुनै पनि देशले अबलम्बन गरेको गर्भपतन सम्बन्धी कानूनले पनि प्रजननलाई निर्धारण गरेको हुन्छ । नेपालको मुलुकी ऐन एघारौँ संशोधन

अनुसार नेपाली महिलाले स्वैच्छिक रूपमा १२ हप्तासम्मको, हाडनाता करणी वा अन्य सामाजिक दोष फैलने भएमा १८ हप्तासम्मको र गर्भको कारण आमा वा बच्चा वा दुबैको अङ्ग भङ्ग हुने भएमा वा मृत्युहुने सम्भावना भएमा वा बच्चा अपाङ्ग जन्मने सम्भावना भएमा जुनसुकै समयमा पनि चिकित्सकको सिफारिसमा गर्भपतन गराउन पाउने व्यवस्था गरिएको छ। यसले प्रजननलाई निर्धारण गर्दछ। त्यस्तै राज्य सरकारले अवलम्बन गरेको विवाह, सम्बन्ध बिच्छेद, पुनः विवाह, विधवा, विवाहसम्बन्धी कानून, विवाहको उमेर निर्धारण गर्न बनेको कानून, जन्मसँग सम्बन्धित पुरस्कार र हौसला आदिले पनि प्रजननलाई निर्धारण गरेको हुन्छ। प्रजननलाई जनसाङ्ख्यिक तत्वहरूले पनि निर्धारण गरेको हुन्छ। यस अन्तर्गत शिशुमृत्युदर, उमेर बनोट, लिङ्ग अनुपात, सहरीकरण आदि पर्दछन्। जुन समाजमा शिशु मृत्युदर उच्च हुन्छ त्यहाँ बाबुआमाले आफूले जन्माएका बच्चाहरूको मर्ने सम्भावना देखेर थप बच्चा 'मर्ने भाग' जन्माउँदछन् जसले जन्मदर बढाउँदछ। शहरीकरणले पनि प्रजननलाई प्रभाव पार्दछ। यदि सहरीकरणको गति न्यून छ भने त्यस्तो ठाउँमा उच्च प्रजनन हुन्छ भने सहरीकरण बढी भएका ठाउँमा आधुनिक जीवन शैलीसँगसँगै प्रजनन न्यून हुन्छ।

प्रजननदर सन्तानोत्पादनसम्बन्धी एक महत्वपूर्ण सूचक हो जसमध्ये कुल प्रजननदर एक मुख्य सूचक हो। यसका आधारमा राज्यलाई जनसाङ्ख्यासम्बन्धी नीति निर्माण गर्न सघाउ पुग्दछ। नेपालको कुल प्रजनन प्रवृत्तिलाई विभिन्न स्रोतहरूको आधारमा सन् १९७१ देखि सन् २०२० सम्मको तथ्याङ्कलाई तालिका १ मा प्रस्तुत गरिएको छ।

तालिका १

नेपालको कुल प्रजननदरको प्रवृत्ति (१९७१-२०२०)

स्रोत	वर्ष	कुल प्रजनन दर (प्रति महिला)
केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग	१९७१	६.३
केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग	१९९१	५.६
नेपाल परिवार स्वास्थ्य सर्वेक्षण	१९९६	४.६
नेपाल जनसाङ्ख्यिक स्वास्थ्य सर्वेक्षण	२००१	४.१
केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग	२००१	३.८
नेपाल जनसाङ्ख्यिक स्वास्थ्य सर्वेक्षण	२००६	३.१
World Population date sheet	२००७	३.१
नेपाल जनसाङ्ख्यिक स्वास्थ्य सर्वेक्षण	२००८	२.६
केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग	२०११	२.५
नेपाल जनसाङ्ख्यिक स्वास्थ्य सर्वेक्षण	२०१६	२.३
World Population data sheet	२०२०	२.२

Source: CBS 1995 and 2003, 2014, PRB 2020 and NDHS 2016

राष्ट्रिय स्तरको प्रजननको अवस्थालाई अध्ययन गर्ने हो भने यो क्रमश घट्दो क्रममा रहेको कुरा माथिको तालिकाबाट प्रष्ट हुन जान्छ। प्रजनन दर घट्नुको कारण नेपाली जनताहरूमा आएको

परिवर्तनलाई मान्न सकिन्छ। यसका साथ साथै शिक्षा, स्वास्थ्य, रोजगारी, लैङ्गिक विभेदको अन्त्य, रुढिवादी परम्पराको अन्त्य आदि जस्ता कुराहरूले प्रजननमा कटौति भएको देखिन्छ। अतः प्रजननदरका सन्दर्भमा विभिन्न स्तरमा अध्ययन अनुसन्धान सञ्चालन गर्नु आवश्यक छ। कुनै खास भौगोलिक क्षेत्रका जनसङ्ख्यामा सर्भेक्षण गरी प्रजननदरसम्बन्धी तथ्यगत निष्कर्ष निकाल्न सकिएमा सम्बन्धित स्थानीय सरकारले कम्तीमा आफ्नो नगरपालिका वा गाउँपालिकास्तर, वडास्तरमा जनसङ्ख्या नीति बनाई विकास कार्यसँग तादात्म्य मिलाउन सक्दछ। यसै सन्दर्भमा नेपालको एउटा नगरपालिकामा प्रजननदरसम्बन्धी तथ्याङ्क सङ्कलन गरी निष्कर्ष प्रस्तुतीकरणमा यो अध्ययन केन्द्रित छ। यस अध्ययनमार्फत प्राप्त निष्कर्ष विभिन्न अनुसन्धानकर्ता तथा विद्यार्थीका लागि प्रजननसम्बन्धी नयाँ ज्ञान निर्माण गर्न, स्थानीय निकायका लागि स्थानीय स्तरका जनसङ्ख्यासम्बन्धी योजनाहरू तर्जुमा गर्न उपयोगी हुने अपेक्षा गरिन्छ।

उद्देश्य

यस अध्ययनको प्रमुख उद्देश्य कनकाई नगरपालिकामा महिलाहरूको जातजाति, उमेर, शिक्षा र पेसाका आधारमा महिलाहरूको प्रजननमा विविधताको स्थिति पत्ता लगाउनु रहेको छ।

साहित्यको पुनरवलोकन

लक्षित वर्ग समूहका महिलाहरूको प्रजननमा जातिगत विविधतासम्बन्धी केही अध्ययन तथा प्रतिवेदनका निष्कर्षहरूलाई यहाँ प्रस्तुत गरिएको छ।

थापा (२०१९) अनुसार प्रजननलाई मापन गर्ने आधारहरू भनेको कोरा जन्मदर, सामान्य प्रजननदर, बाल महिला अनुपात, कुल प्रजननदर, कूल पुनरुत्पादन दर र खुद पुनरुत्पादन दर हुन्। थापाले आफ्नो अध्ययनमा नेपालको विभिन्न समय अनुसारको प्रजननको तह तथा प्रवृत्तिलाई सन् १९९६ मा ४.६ प्रति महिला, सन् २००१ मा ४.१ प्रति महिला, सन् २००६ मा ३.१ प्रति महिला सन् २०११ मा २.६ प्रति महिला, सन् २०१६ मा २.३ प्रति महिला रहेको भनी व्यक्त गरेका छन्।

नेपाल जनसाङ्ख्यिक स्वास्थ्य सर्भेक्षण (२०१६) अनुसार शहरी क्षेत्र र ग्रामीण क्षेत्रको प्रजननदरको अवस्था सन् २०११ र २०१६ अनुसार व्यक्त गरेको पाइन्छ। सर्भेक्षणको निष्कर्षअनुसार २०११ मा शहरी क्षेत्रको १.६ प्रति महिला सन् २०१६ मा शहरी क्षेत्रको २.८ प्रति महिला रहेको

पाइन्छ। त्यसै गरी सन् २०१६ मा शहरी क्षेत्रको २.० प्रति महिला र ग्रामीण क्षेत्रको २.९ प्रति हजार रहेको छ।

देवकोटा (लामा) ले प्रजननका सम्बन्धमा प्रदेश नं. २ का प्रजनन अवधिका विभिन्न उमेर समूहका, जस्तै: १५-१९, २०-२४, २५-२९, ३०-३४, ३५-३९ र ४०-४४ वर्षका महिलाहरूलाई समावेश गरेर नेपालको जनगणना सन् २००१ र २०११ को कुल प्रजनन दरको तथ्याङ्कलाई लिएर समानान्तरीय अन्तर्प्रक्षेपण विधिको प्रयोग गरेर सन् २०१५, २०२०, २०२५ र २०३० मा त्यस क्षेत्रको प्रजननको अवस्था कुन रूपमा पुग्ने छ भन्ने कुरा प्रक्षेपण गरेर देखाएका छन्। उनको प्राप्त विवरण

अनुसार सन् २०१५ मा २.६२ प्रतिमहिला, सन् २०२० मा २.३४ प्रतिमहिला, सन् २०२० मा २.१९ प्रति महिला र २०३० मा २.१ प्रति महिला पुग्ने अनुमान गरेका छन्। उनले आफ्नो प्रक्षेपणमा पत्ता लगाएको प्रजनन दर राष्ट्रिय स्तरको अनुमान भन्दा कम हुने कुरा समावेश गरेका छन्। प्रक्षेपण विवरण अनुसार सन् २०३१ मा नेपालको कूल प्रजनन प्रतिस्थापनको तहमा पुग्ने कुरा प्रक्षेपणको आधारमा भनेका छन्।

शाक्य (२०१६) का अनुसार उनले आफ्नो अध्ययनमा प्रजनन उमेरका २०-२४, २५-२९, ३०-३४ र ४५-४९ वर्षका महिलाहरूलाई समावेश गरेका छन्। विभिन्न उमेर समूहका महिलाहरूको बच्चाको संख्या अध्ययन गर्दा २०-२४ वर्ष उमेर समूहका महिलाहरूले दिएको बच्चा संख्या १-२ वटा, २५-२९ वर्षका महिलाहरूले २-३ वटा, ३०-३४ वर्षका महिलाहरूको ३-४ वटा बच्चा भएको कुरा समावेश गरेका छन्। त्यसै गरी विकसित राष्ट्रका ४५-४९ उमेर समूहका विवाहित महिलाहरूको बच्चाको संख्या २-३ वटा मात्र हुने तर नेपाल जस्तो गरिब मुलुकका ४५-४९ उमेर समूहका महिलाहरूको ४-५ वटा बच्चा हुने कुरा अध्ययनमा समावेश गरेका छन्। त्यसै गरी सन् २०१६ मा विवाहित महिला ४५-४९ वर्षका ६६ प्रतिशत छन् भने तीमध्ये २३ प्रतिशत महिलाहरूको ४-५ वटा बच्चा संख्या रहेको छ। उनले गरेको अध्ययनमा ४५-४९ वर्षका विवाहित महिलाहरू ६४ प्रतिशत छन् र उनीहरूको बच्चाको संख्या ४ वटा मात्र रहेको कुरा अध्ययनमा उल्लिखित छ। नेपालमा ४५-४९ वर्षका विवाहित महिलाहरू सन् २००१ मा ८३ प्रतिशत, सन् २००६ मा ८० प्रतिशत र सन् २०११ मा ७० प्रतिशत रहेको कुरा पनि समावेश गरेका छन्। सन् २०१६ मा सम्पूर्ण प्रजनन अवधिका १५-४९ वर्ष उमेर विवाहित महिलाहरू ५३ प्रतिशत रहेका छन् भने उनीहरूको सरदर बच्चा संख्या ४-५ वटा रहेको छ। नेपालमा १५-४९ वर्षका विवाहित महिलाहरू सन् २००१ मा ६५ प्रतिशत, सन् २००६ मा ६३ प्रतिशत र २०११ मा ५५ प्रतिशत रहेको छ। उनको अध्ययन अनुसार सबै उमेर समूहका महिलाहरूको बच्चाको संख्या पनि बढी भएको कुरा अध्ययनमा समावेश गरेका छन्।

नेपाल जनसाङ्ख्यिक स्वास्थ्य सर्वेक्षण (२०१६) अनुसार अशिक्षित महिलाहरूको ३.३ प्रतिशत महिला, प्राथमिक शिक्षा, २.६ माध्यमिक शिक्षा २.१ र एस.एल.सी वा सो भन्दा माथिका महिलाहरूको प्रजननदर १.८ प्रति महिला रहेको छ। त्यसै गरी सन् २०११ को जनगणना अनुसार प्राप्त विवरणमा सहरी क्षेत्रका महिलाहरूको प्रति महिला प्रजनन दर २.० रहेको छ भने ग्रामीण क्षेत्रमा महिलाहरूको प्रति महिला प्रजनन दर २.९ रहेको पाइन्छ भने नेपालको कूल प्रजनन दर भने २.३ प्रति महिला रहका छ (केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग, २०११)। नेपाल जनसाङ्ख्यिक स्वास्थ्य सर्वेक्षण, २०१६ का अनुसार हिमाली क्षेत्रमा ३.० प्रति महिला, पहाडी क्षेत्रमा २.१ प्रति महिला र तराई क्षेत्रमा २.५ प्रति महिला प्रजनन दर पाइन्छ।

विकास क्षेत्रअनुसार पनि प्रजननमा भिन्नता पाइन्छ नेपाल जनसाङ्ख्यिक स्वास्थ्य सर्वेक्षण २०१६ का अनुसार पूर्वाञ्चल २.४ प्रतिमहिला, मध्यमाञ्चल २.४ प्रति महिला, पश्चिमाञ्चल २.२ प्रति महिला, मध्य पश्चिमाञ्चल २.५ प्रति महिला र सुदुर पश्चिमाञ्चल २.२ प्रति महिला प्रजनन दर रहेको छ। उमेरले पनि प्रजनन भिन्नता ल्याउने गर्दछ। कुनै पनि महिलाको प्रजनन उमेर भनेको १५-४९ वर्षलाई लिइन्छ। यस अवधिमा सबै भन्दा प्रजनन उच्च हुने भनेको २०-३० वर्षको समय अवधिलाई लिने गरिन्छ।

भने त्यस पछिका उमेरहरूमा प्रजनन दर घट्दै ४५ देखि ४९ वर्षको उमेरका महिलाहरूको प्रजननदर अत्यन्तै न्यून देखिन्छ ।

सन् २००१ को जनगणनाको जातिगत तथ्याङ्कलाई हेर्दा मुस्लिम समुदायको प्रजनन दर ६.३ प्रति महिला रहेको छ भने दोस्रोमा दलित ५.० प्रति महिला, जनजातिमा ४.३ प्रति महिला र ब्राह्मण र क्षेत्री जातिमा ३.६ प्रति महिला रहेको छ । (केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग) भने प्राप्त अध्ययनमा पनि मुस्लिम समुदायका महिलाहरूको ४.५ प्रति महिला दोस्रो दलित ४.३ प्रति महिला, जनजाति ४.२ प्रति महिला, क्षेत्री ३.५ प्रति महिला र ब्राह्मण समुदायका महिलाहरूको ३.२ प्रति महिला रहेको तथ्याङ्कले देखाएको छ । राष्ट्रिय स्तरको प्रजननदर र कनकाई नगरपालिका वडा नं. ३ मा गरिएको अध्ययनको अवस्थालाई तुलना गर्दा मुस्लिम समुदायका महिलाहरूको नै प्रजनन दर उच्च देखिन्छ । प्रजननदर उच्च हुनुमा अशिक्षा, बेरोजगार, परिवार नियोजनका साधनलाई पापको रूपमा सम्झने कारणले हो भन्न सकिन्छ । दोस्रो स्थानमा दलित समुदायका महिलाहरूको प्रजनन उच्च छ भने ब्राह्मण महिलाहरूको सवैभन्दा कम देखाइएको छ ।

काफ्ले (२०११) का अनुसार प्रजनन उच्च हुने र न्यून हुने भनेको महिलाहरूमा निर्भर रहेको हुन्छ किनभने हाम्रो समाजमा महिलाहरूलाई बच्चा जन्माउने साधन, घरको चौघेरामा सीमित गराउने र कृषि पेसामा बढी संलग्न गराउने कार्य भएको हुँदा प्रजनन दर उच्च भएको छ । उच्च भएको प्रजनन दरलाई कम गराउन, महिला शिक्षा, महिला अधिकार, महिला रोजगार र महिला स्वतन्त्रता आवश्यक पर्दछ ।

भौगोलिक दृष्टिकोणबाट नेपालको भूभाषा जिल्लास्थित कनकाई नगरपालिकाको सन्दर्भमा विगतमा प्रजननसम्बन्धी अध्ययन भएको नपाइएकाले यो अध्ययन सान्दर्भिक छ । यस अध्ययनको उद्देश्यअनुसार प्रजननमा जातिगत विविधता रहेका महिलाहरूको अध्ययन विश्लेषण गर्न सम्बन्धित पुनरावलोकन गरिएका पुस्तकहरू, अनुसन्धान प्रतिवेदन, कार्यपत्रहरू, पत्रपत्रिका र जर्नलहरू आदिका विषयवस्तुहरूले यस अध्ययनलाई थप तथ्यका आधारमा प्रस्तुत गर्न मद्दत पुऱ्याएको छ । पुनरावलोकित सामग्रीहरूले अध्ययनको उद्देश्य हासिल गर्न सहयोग गरेको छ ।

अध्ययन विधि

प्रस्तुत अध्ययन परिमाणात्मक अनुसन्धान ढाँचामा आधारित छ । उद्देश्यमूलक रूपमा ब्राह्मण, क्षेत्री, जनजाति, मुस्लिम र दलित महिलाहरूसँग प्रश्नावली भराई तथ्याङ्क सङ्कलन गरिएको छ भने विभिन्न पुस्तक, जर्नल, गुगल जस्ता द्वितीय स्रोतहरू प्रयोग गरी सूचनाहरू सङ्कलन गर्ने कार्य सम्पन्न गरिएको छ ।

नमुना छनोट

कुनै निश्चित जनसंख्यामा खास विषयवस्तुको बारेमा अध्ययन गर्न उक्त जनसंख्याको केही भाग नमुनाको रूपमा छनोट गरी उक्त नमुना जनसंख्याबाट आवश्यक सूचना संकलन र उक्त सूचनाको

आधारमा पुरै जनसंख्याको बारेमा निष्कर्ष निकाल्ने प्रक्रियालाई नमुना छनोट भनिन्छ। अध्ययन कार्य सञ्चालन गर्नका लागि भ्वापा जिल्लाको कनकाई नगरपालिका वडा नं. ३ लाई अध्ययन क्षेत्रको रूपमा लिइएको छ। यस वडामा रहेका विभिन्न जातिका महिलाहरूलाई नमुना बनाइएको छ। अध्ययन कार्यमा समावेश भएका महिलाहरू १५-४९ वर्ष उमेर समूहका रहेका छन्। कनकाई नगरपालिका वडा नं. ३ मा बसोबास गर्ने उमेरका करिब ४००० महिलाहरूको जनसंख्या मध्ये विभिन्न जातिहरूको प्रतिनिधित्व गर्दै ब्राह्मण, क्षेत्री, जनजाति, मुस्लिम र दलित समुदायका महिलाहरूलाई समावेश गरिएको छ। प्रत्येक जातिबाट एक एक सय गरी जम्मा ५०० महिलाहरूलाई नमुना जनसंख्याको रूपमा लिई ती प्रत्येक जातिका एक एक सय महिलाहरूबाट व्यवस्थित नमुना छनोट विधिको सूत्र प्रयोग गरेर जस्तै $P/N=100/10=10$ प्रत्येक जातिका महिलाहरूबाट १०/१० जना गरी जम्मा ५० जना महिलालाई नमुना जनसंख्याको रूपमा लिई अध्ययन कार्य अगाडि बढाएको छ। यो नमुना जनसंख्याको प्राप्त विवरणले कनकाई नगरपालिका वडा नं. ३ का सम्पूर्ण महिलाहरूको प्रतिनिधित्व गर्न सक्छ भन्ने विवरण रहेको छ। छनोट गरिएको जनसङ्ख्यामा प्रश्नावली प्रयोग गरी प्रत्यक्ष संलग्नताको माध्यमबाट तथ्याङ्क सङ्कलन गरी प्राप्त तथ्याङ्कलाई तालिकामा प्रस्तुत गर्दै जीवित बच्चाको संख्या र औसत प्रजननदरको समेत विश्लेषण गर्ने प्रयास गरिएको छ।

अध्ययनको परिसीमा

निश्चित सीमा भन्दा बाहिर गएर गरिएको अध्ययन कार्य उद्देश्य विहीन हुने गर्दछ। त्यस कारण यस अध्ययन कार्यलाई उपयुक्त सन्दर्भमूलक बनाउनका लागि केही निश्चित सीमाहरू निर्धारण गरिएको छ। सीमित स्रोत तथा साधनले गर्दा प्रस्तुत अध्ययनलाई निम्नअनुसार सिमाङ्कन गरिएको छ।

- यो अध्ययन नेपालको भ्वापा जिल्लास्थित कनकाई नगरपालिका वडा नं. ३ मा मात्र सीमित रहेको छ।
- यो अध्ययन विभिन्न जातिका जस्तै ब्राह्मण, क्षेत्री, जनजाति, मुस्लिम र दलित समुदायका महिलाहरूलाई मात्र समावेश गरिएको छ।
- यस अध्ययनमा १५-४९ वर्षका ५० जना महिलालाई नमुनाका रूपमा समावेश गरिएको छ।
- यस अध्ययनले मात्रात्मक पक्षलाई मात्र जोड दिएको छ।

नतिजाको विश्लेषण

उमेर अनुसार प्रजननमा विविधता

उमेर वनावटले पनि विविधता ल्याउने गर्दछ। कुनै पनि महिलाको उमेर भनेको १५-४९ वर्षका महिलाहरूलाई बुझाउँदछ। यस उमेरमा सन्तान जन्माउनका लागि सक्षम हुन्छन् भने अन्य उमेर असक्षम बन्दछ। कुनै पनि महिलाको २०-३० वर्षको उमेरमा क्षमता उच्च हुने गर्दछ भने २० वर्ष अघि र ३० वर्ष

पश्चातका उमेरहरूमा सन्तानोत्पादन क्षमता न्यून हुने गर्दछ। त्यसैले कनकाई नगरपालिकाको वडा नं. ३ मा रहेका विभिन्न जातिगत आधारमा गरिएको अध्ययनमा उमेर अनुसारको विवरणलाई तलको तालिकामा विश्लेषण गरिएको छ।

तालिका २

उमेर अनुसार जीवित बच्चाको संख्या

उमेर समूह	महिलाको संख्या	जीवित बच्चाको संख्या
१५-१९	२	३
२०-२४	१५	५८
२५-२९	२१	७४
३०-३४	५	२५
३५-३९	३	१५
४०-४४	२	१२
४५-४९	२	१०
जम्मा	५०	१९७

स्रोत: स्थलगत अध्ययन, २०७८

माथिको तालिकाबाट के प्रष्ट हुन्छ भने विभिन्न उमेर समूहका महिलाहरूको जीवित रूपमा जन्माएका बच्चाहरूको संख्याको विवरण दिएको छ। विभिन्न उमेर समूहमध्ये सबै भन्दा बढी २५-२९ वर्षका महिलाहरूले ७४ जना शिशुलाई जन्म दिएका छन् भने त्यसैगरी २०-२४ वर्ष उमेर समूहका महिलाले ५८ जना शिशुलाई जन्म दिएका छन्। २० वर्षभन्दा कम उमेरका २ जना महिलाले ३ जना बच्चा र ३०-३४ वर्षका ५ जना महिलाको २५ जना र ४५-४९ वर्षका २ जना महिलाहरूको १० जना जीवित बच्चाको संख्या रहेको कुरा प्रष्ट हुन जान्छ।

सन्तान उत्पादन हरेक जीवित प्राणीहरूको जैविक प्रक्रिया हो। यसले हरेक जीवित प्राणीलाई कामवासनामा सरिक गराउँदछ। प्रजनन प्रक्रियाको लागि महिला र पुरुष दुवैको भूमिका हुने भए तापनि गर्भधारण पश्चात् पुरुषको भूमिका निष्क्रिय र महिलाको भने प्रजनन प्रक्रियामा सक्रिय र प्रमुख भूमिका रहने हुँदा प्रजननको अध्ययनमा विशेष रूपमा महिलाको चर्चा गरिएको हुन्छ। कुनै पनि महिलाको १५-४९ वर्षको उमेरलाई प्रजनन अवधि मानिएको छ। एउटी महिला पहिलो पटक महिनावारी भएपश्चात् गर्भधारणको लागि योग्य हुन्छिन् र यो क्रम महिनावारी बन्द नभएसम्म रहन्छ। त्यसैबाट सन्तान उत्पादन प्रक्रिया सुरु हुन्छ। त्यसैले कनकाई नगरपालिकाको वडा नं. ३ मा रहेका महिलाहरूको प्रजननमा जातिगत विविधताको प्राप्तिलाई निम्नअनुसार विश्लेषण गरिएको छ।

तालिका ३

प्रजननमा जातिगत विविधताको अवस्था

जातिगत	महिलासंख्या	जीवित बच्चाको संख्या	औसत प्रजनन दर
ब्राह्मण	१०	३२	३.२
क्षेत्री	१०	३५	३.५
जनजाति	१०	४२	४.२
मुस्लिम	१०	४५	४.५
दलित	१०	४३	४.३
जम्मा	५०	१९७	३.९४

स्रोत: स्थलगत अध्ययन, २०७८

उपर्युक्त तथ्याङ्कले जातिगत आधारमा अध्ययन गर्दा प्रजननमा भिन्नता ल्याएको देखिन्छ। प्रजननमा विभिन्नता ल्याउन प्रत्यक्ष र अप्रत्यक्ष निर्धारक तत्वहरूले भूमिका खेलेको पाइन्छ। माथिको तालिका हेर्दा सबै भन्दा बढी मुस्लिम समुदायका ४५ जना र सबैभन्दा कम ब्राह्मण समुदायका ३२ जना देखिएको छ। प्रजननदर बढी हुनुका कारणहरूमा के देखिन्छ भने मुस्लिम समुदायका महिलाहरूले परिवार नियोजनको साधनलाई पापको रूपमा सम्झने र सही तरिकाले प्रयोग नगर्ने भन्ने कुरा पाइयो। यहाँसम्म कि स्थायी बन्ध्याकरण गरेका पुरुषले पितृलाई पिण्ड दान गर्न नहुने, शुभकार्यमा अशुद्ध हुने जस्ता गलत धारणाहरूले गरिएको अध्ययनमा प्रजनन दर उच्च भएको कुरा साथै विवाहको उमेर, वंशाणुगत गुण, स्तनपान, शिक्षा, महिलाको स्थिति, विवाह, हावापानी, खाद्यान्न, छोराको चाहाना र प्रतिस्पर्धा गर्ने जस्ता कुराहरूले पनि प्रजनन दर उच्च भएको कुरालाई प्रष्ट पार्न सफल भएको छ।

शिक्षा अनुसार प्रजननमा विविधता

शिक्षा मानिसको सर्वाङ्गीण विकासको प्रमुख आधार हो। यसले मानिसलाई सोच्ने, समाजलाई बुझ्ने, आफू र आफ्नो परिवारको हितमा समर्पित हुने वा विवेकपूर्ण निर्णय गर्न सक्ने क्षमताको विकास गराउँदछ। त्यसैले महिलामा शिक्षा तथा चेतनाको स्तर उच्च भयो भने उनीहरूले विवाह गर्ने, सन्तान जन्माउने, जन्मान्तर राख्ने र परिवार नियोजनका साधनहरूको छनोट गर्ने वा प्रयोग गर्ने सम्बन्धमा घरपरिवारसँग सल्लाह गरेर वा आफ्नै स्वविवेकले निर्णय गर्न सक्दछन्। महिला शिक्षाको विकास भएमा उनीहरू परम्परागत भ्रामक कुराको पछि नलागी आफू तथा आफ्नो परिवारका लागि आवश्यक मात्र सन्तानलाई जन्म दिएर अन्य सम्भावित जन्मलाई रोक्न तत्पर बन्दछन्। यिनै विविध कारणहरूले गर्दा अशिक्षित महिलाको तुलनामा शिक्षित महिलाबाट जन्म न्यून हुने गर्दछ।

शिक्षा समाज निर्माण गर्ने एउटा बलियो आधार हो भने महिला शिक्षा समाज सुधार गर्ने आधार हो। एक प्रचलित भनाइअनुसार एउटी महिला शिक्षित भइन् भने एक सय जना व्यक्तिलाई शिक्षित बनाउन सकिन्छ तर एउटा पुरुष शिक्षित भयो भने ऊ आफू मात्र शिक्षित बन्न सक्छ। यस

अध्ययनको प्राप्तअनुसार शिक्षाका आधारमा पनि प्रजननमा विविधता देखिएको छ। शिक्षा सामाजिक विकासको पहिलो आधार भए पनि सबै नेपाली महिलाहरूले शिक्षाको अवसर प्राप्त गर्न सकेका छैनन्। सन् २०११ को जनगणनाको तथ्याङ्कलाई हेर्दा नेपालमा कुल साक्षरता ६५.९ प्रतिशत रहेको पाइन्छ भने त्यसमा पुरुषको साक्षरता ७५.१ प्रतिशत र महिलाको साक्षरता ५७.४ प्रतिशत मात्र रहेको छ।

तालिका ४

शिक्षाअनुसार जीवित बच्चाको जन्म

शिक्षा तह	महिला संख्या	जीवित बच्चाको संख्या
साक्षर	१५	७१
प्राथमिक	८	३९
माध्यमिक	२७	८५
स्नातक	१	२
जम्मा	५०	१९७

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण, २०७८

माथिका तालिकालाई अध्ययन गर्दा साक्षर महिलाहरू जम्मा १५ जना महिलाका ७१ जना बच्चा रहेका छन्। त्यसै गरी प्राथमिक शिक्षा हासिल गर्ने ८ जना महिलाको ३९ जना, माध्यमिक शिक्षा हासिल गर्ने २७ जना महिलाको ८५ जना र स्नातक तह हासिल गर्ने १ जना महिलाको जम्मा २ जना बच्चा रहेको छ। यसरी शिक्षाको अवस्थाले पनि प्रजननमा भिन्नता ल्याउने गर्दछ। यस अध्ययनमा पनि साक्षर महिलाहरूमा प्रजनन दर बढी देखिएको छ भने स्नातक हासिल गर्ने महिलाको प्रजननदर प्रतिस्थापनको तहमा पुगेको देखिन्छ। जुन परिवारमा महिला शिक्षित हुन्छिन ती महिलाले गुणस्तरीय जीवनयापनको अभिलाषा राख्ने, परिवार नियोजनप्रति सकारात्मक धारणा रहने, ढिलो विवाह गर्ने र रोजगारीमा संलग्न हुने र थोरै सन्तानलाई जन्म दिने भएकाले शिक्षित महिलामा प्रजनन आफैँ कम हुने कुरालाई प्रष्ट पारेको छ तर अशिक्षित वा साक्षर महिलाहरूमा यी कुरा पाउन सकिन्न र सन्तान नै ईश्वरका वरदान हुन् भन्ने धारणा दलित, मुस्लिम जातिका महिलाहरूमा भेटियो। तसर्थ “उच्च शिक्षा भए न्यून जन्म र न्यून शिक्षा भए उच्च जन्म हुन्छ” भन्ने तथ्य यस अध्ययनबाट पुष्टि हुन्छ।

सन् २०११ को जनगणनामा महिला शिक्षा अनुसार प्रजननमा पनि विविधता पाइन्छ। प्राप्त विवरण अनुसार सन् २०११ को राष्ट्रिय जनगणनामा अशिक्षित महिलाहरूको प्रजननदर ३.७ प्रति महिला प्राथमिक शिक्षा हासिल गर्नेहरूको २.७ प्रति महिला, माध्यमिक शिक्षा हासिल गर्नेहरूको २.१ प्रति महिला र एस.एल.सी. वा सोभन्दा माथि शिक्षा हासिल गर्नेहरूको १.७ प्रति महिला प्रजननदर रहेको छ। पेसाले पनि प्रजननमा विविधता ल्याउँछ भन्ने कुरा तलको तालिकाबाट प्रष्ट पार्न सकिन्छ।

तालिका ५

पेसा अनुसार प्रजननमा विविधता

पेसा	संख्या	जीवित बच्चाको संख्या	औसत जीवित जन्म
कृषि	३५	१४२	४.०
मजदुर	११	४४	४.०
व्यापार	३	९	३.०
शिक्षक	१	२	२.०
जम्मा	५०	१९७	३.९४

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण २०७८

पेसाअनुसार गरिएको अध्ययनमा कृषि पेसामा संलग्न ३५ जना महिलाहरूको औसत जीवित जन्म ४ रहेको छ भने मजदुर पेसामा संलग्न ११ जना महिलाहरूको पनि औसत जीवित जन्म ४ नै रहेको छ । त्यसैगरी व्यापार गर्ने ३ जना महिलाको औसत जीवित जन्म ३ र शिक्षक पेसामा संलग्न १ जना महिलाको औसत जीवित जन्म २ रहेको छ । तालिका ५ बाट के प्रष्ट हुन्छ भने कृषि पेसामा संलग्न महिलाहरूको प्रजननको अवस्था बढी देखिन्छ किनभने आफ्ना सन्तानहरूलाई निःशुल्क श्रम शक्तिका रूपमा हेर्ने, गाई वस्तु चराउने, बालबच्चाहरू हेर्ने, घरको कामकाज गर्ने श्रमशक्तिका रूपमा हेर्ने हुँदा श्रम शक्तिको जोहो गर्ने नाममा धेरै सन्तान जन्माउँदा प्रजननदर बढी देखिन्छ । अन्य गैरकृषि पेशामा संलग्न महिलाहरूको प्रजनन दर कम देखिन गएको छ जसको कारण आधुनिक जीवन शैलीका अपेक्षा राखी सीमित खर्च र समयको सीमालाई ध्यानमा राखी कम बच्चा जन्माउने गरेको सहभागीहरूको भनाइ रहेको छ ।

निष्कर्ष

प्रजनन मानव जीवनको एक महत्वपूर्ण जैविक प्रक्रिया हो । यसमा पुरुष र महिलाको समान भूमिका रहेको भए तापनि पुरुषको तुलनामा महिलाको सन्तान जन्माउने जिम्मेवारी बढी हुन्छ । कुनै पनि महिलाले जब स्वास्थ्यलाई जोखिममा राख्दै शिशुको जन्म दिन्छन् तब उनी शारीरिक तथा मानसिक रूपमा अस्वस्थ भएकी हुन्छिन् । एउटा बच्चा जन्मेपछि उनको शारीरिक क्षमता पहिलाको अवस्थासम्म आइपुग्न तीन-चार वर्षसम्म लाग्दछ । यति हुँदाहुँदै पनि उनले आफ्नो जीवनकालमा धेरै सन्तानलाई जन्म दिइराखेकी हुन्छिन् । सन्तान जन्माउने क्रममा उनले आफ्नो उमेर, शिक्षा र पेसा गुमाउँदै वंश विस्तार गर्न पुग्छिन् तर हाम्रो समाजमा महिलालाई दोस्रो नागरिक, बच्चा जन्माउने साधन र घरको चौघेरा भन्दा बाहिर हिड्ने अवसरहरूको कमीले गर्दा गरिएको अध्ययनमा विभिन्न जातिगत महिलाहरूले धेरै सन्तानलाई जन्म दिएको पाइन्छ । जब महिलाहरूलाई शिक्षा वा पेसाको अवसरबाट बञ्चित गरिन्छ तब ती देशहरूमा आर्थिक अभाव भई जन्मदर उच्च हुने देखिन्छ । हरेक राष्ट्रमा महिलाहरूलाई शिक्षा रोजगार र राज्यका हरेक क्षेत्रमा पुरुष सरह समान सहभागिता गराउन सकेमा देशमा रहेको उच्च प्रजनन दर आफैँ कम भई देशले हरेक क्षेत्रमा समान लगानी गरी देश उच्च मानव विकासको सूचीमा स्थापित हुन पुग्दछ ।

कनकाई नगरपालिका वडा ३ मा उमेरअनुसार गरिएको अध्ययनमा सबैभन्दा बढी २५-२९ वर्ष उमेरका २१ जना महिलाले ७४ जना जीवित बच्चाको जन्म र २०-२४ वर्षका १५ जना महिलाले ५८ जना जीवित बच्चाको जन्म दिएको पाइयो। त्यसैगरी १५-१९, ४०-४४ र ४५-४९ वर्षका महिलाहरूले क्रमशः ३, १५ र १० जना जीवित बच्चालाई जन्म दिएको पाइयो। जातिगत आधारमा सबै जातिका महिलाहरूको औसत प्रजनन दर ३.९४ रहेको छ। शिक्षाअनुसार गरिएको अध्ययनमा जीवित जन्मएका शिशुको सङ्ख्या १५ जना साक्षर महिलाको ७१ जना र २७ जना माध्यमिक शिक्षा हासिल गरेका महिलाको ८५ जना रहेको पाइयो। त्यस्तै पेसाअनुसार गरिएको अध्ययनमा सबै पेसामा संलग्न महिलाहरूको औसत जीवित शिशुको जन्म ३.९४ पाइयो। अध्ययनको निष्कर्षले देखायो, हरेक जातजातिका महिलाहरूको प्रजनन दर उच्च नै देखिन्छ किनभने समाजमा रहेको रूढीवादी परम्परा, संयुक्त परिवार, परम्परागत कृषि पेसा, धार्मिक अन्धविश्वास, गरिबी, अशिक्षा, बेरोजगारी जस्ता कुराहरूले समाजलाई गाँजिरहेको पाइन्छ। यदि कुनै पनि देशको सरकारले समाजमा रहेको यस्ता प्रथाहरूलाई उन्मूलन गर्ने र महिला पुरुषलाई राज्यका हरेक क्षेत्रमा समान सहभागिता गराउने हो भने कुनै पनि राष्ट्रमा रहेको उच्च प्रजनन दर आफैँ सन्तुलन भई न्यून अवस्थामा आइपुग्दछ।

सन्दर्भ सूची

- अधिकारी, मिनराज, (२०१८), *जनसङ्ख्या शिक्षाको आधार*, काठमाडौं: पिनाकल पब्लिकेसन प्रा.लि.।
- काफ्ले, रामेश्वर, (२०१९), *जनसङ्ख्या शिक्षामा परियोजना कार्य तथा गोष्ठि*, काठमाडौं: जुपिटर पब्लिकेसन।
- काफ्ले, रामेश्वर, (२०२१), *जनसङ्ख्या शिक्षाको आधार*, काठमाडौं: जुपिटर प्रिन्टिङ एण्ड पब्लिसिङ हाउस प्रा.लि.।
- शाह, आर.के., (२०२१), *जनसङ्ख्या शिक्षा*, काठमाडौं: एकता बुक्स पब्लिकेसन प्रा.लि.।
- CBS. (2014). *Population Monographs of Nepal (VOL II)*. Kathmandu: National Planning Commission Secretariats.
- Devkota, B. M. (n.d.). Estimation and projection of fertility (2001-2031): Province 2, Nepal.
- Government of Nepal. (2006). *Nepal Demographic Health Survey*. Kathmandu: Ministry of Health.
- Shakya, D.V. (2016). Estimation of cohort fertility using parity progression ratio.
- Thapa, K. (2019 September). Fertility trends, patterns and differentials in Nepal. *Patan Pragya*, 5(1), 219-228.